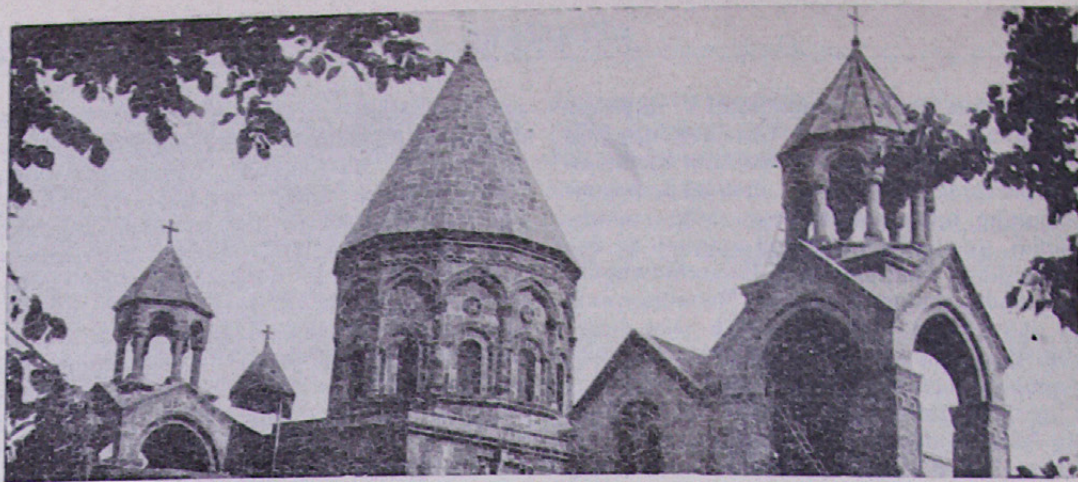

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ Ե ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

(1770 փետրվար 13—1857 փետրվար 13)

Այս տարվա փետրվարի 13-ին լուսավորված Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի ծննդյան 200-ամյակը: Փետրվարի 13-ին գրված հայրապետական կոնդակը հրահանգում էր սեպտեմբեր ամսին «հայոց բոլոր եկեղեցիներում մեջ հոգեհանգստյան հանդիսավոր պաշտոններ մատուցվին և կենդանի խոսքով ոգեկոչվին կյանքն ու գործը Աշտարակեցի մեծ Հայրապետին»:

Աշտարակեցին ԺԺ դարի առաջին կեսի հայ եկեղեցու ինքնատիպ ու նշանավոր հայրապետներից մեկն է հանդիսացել, որի 60-ամյա գործունեությունը չափազանց ընդարձակ հորիզոններ է ընդգրկել, որպես Մայր Աթոռի միաբան, վարդապետ ու եպիսկոպոս, Սինոդի անդամ, հայրապետական նվիրակ, թեմակալ առաջնորդ, կրթական մշակ, «պաշտպան Հայրենեաց» և գափակալ Լուսավորչի Աթոռին:

Աշտարակեցին իր եկեղեցական, հայրենասիրական, ժողովրդավեր, լուսամիտ և արդյունաշատ գործունեությամբ, իր առաքինազարդ ու անբասիր կենցաղով, համագգային «յատկական պարծանաց ամենայն ազգի Հայոց» երկնահամդե հրաշակերտ Աթոռ մեծ քահանայապետութեան և զարդ հայրենեաց Հայաստանի՝ տիեզերահոչակ Տաճար փառաց Տեառն սրբոյ Կա-

թողիկէ Էջմիածնի»¹ հանդեպ իր ունեցած սիրով և պաշտամունքով, մեր դասական ուսմեծ վարդապետների տեսլականով կերպարով, լուսավոր ու անմոռաց հիշատակ է թողել մեր եկեղեցու և մեր ժողովրդի պատմության մեջ. «Երանի՜ մեռելոցն, որ ի Տէր ննջեցին, զի գործք իրեանց չոգս գիտաւ նոցա» (Յայտնութ. ԺԴ 13):

Աշտարակեցին եղավ մեր այն քացառիկ և երջանիկ հայրապետներից մեկը, որի վիճակվեց տեսնել Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատագրումը օտար բռնակալությունների լծից, շնորհիվ որու մեծ ժողովրդի օգնությամբ:

«Ներսեսի գործունեությունը,—գրում Օրմանյան սրբազանը,—երկար տևողությամբ հետ աչազանությանց առավելությունն ալ ունեցավ յոր մեջ, զի գրեթե չմնաց միջավայր մը որուն մեջ գործած չըլա, եկեղեցականն մինչև զինվորական ուսումնականն մինչև քաղաքագիտական խաղաղականն մինչև խազմականը, պալատականն մինչև ռամկականը, բայց ու մեկին մեջ հետևեալ երևցավ, և ամեն տեղիքին պահանջած գործիչը եղավ, և միշտ

¹ Համատոտութիւն անցից Քրիստոսակիրտ Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, ի Տփլիսի, 1853, էջ 5:

հնարավոր հաջողությամբ և պատվավոր հաջողականությամբ ձեռնարկներուն մեջեն ելավ»²:

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշտարակեցին ծնվել է 1770 թվականի փետրվարի 13-ին Արագածոտն գավառի Աշտարակ գյուղում, հայ քահանայի ընտանիքում: Աշտարակեցու հայրը՝ տ. Հարություն քահանան, «ջրադացպանութենն եկած, աղքատ դասակարգի կպատկաներ»³:

Աշտարակեցու մեծ պապը կամ գերդաստանի «տոհմապետը եղել է ոմն Ներսես, երևելի իշխան ի Ծիրակաւան, յազգէ Կամսարականաց»⁴:

Աշտարակեցու ավագանի անունը եղել է Թորոս: Վարդապետ ձեռնադրվելուց հետո վերանվանվել է Ներսես:

Աշտարակեցու մոր՝ Սուսամբարի հայրն էլ եղել է բյուրականցի Բաբաջանյանց տ. Լազարոս քահանան:

Աշտարակեցին իր խախնական կրթությունը ստանում է իր եղբոր՝ Կարապետի հետ իր կնքահայր տ. Գալուստ արքեպիսկոպոսի մոտ: Ապա որպես «ս. Էջմիածնի Իջման տեղին նվիրված ուխտի գավակ», 8 տարեկան հասակում ընդունվում է Մայր Աթոռի Սիմեոն Երևանցու օրոք բացված ժառանգավորաց վարժարանը և աշակերտում՝ ժամանակի նշանավոր վարդապետ՝ խամսեցի Գրիգոր վարդապետին, որը հետագայում եղավ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1801—1802):

Մայր Աթոռում ուսումնառության տարիներին Աշտարակեցին որպես ուշիմ աշակերտ, վայելում է Դանիել Սուրմառեցի եպիսկոպոսի հովանավորությունն ու պաշտպանությունը: 1796 թվականին Աշտարակեցին ընկերանում է Դանիելին մինչև Զմյուռնիա, նրա նվիրակության շրջանին, որպես սարկավագ:

Աշտարակեցին ֆիզիկապես եղել է «վտիս, հիմար, կարճահասակ, բայց ուսման մեջ հառաջադեմ, աշխույժ և կրակոտ, սրամիտ և հնարագետ, զարմանալի հիշողության տեր, աշխատասեր, ընթերցասեր...»⁵:

«Ներսես հասակով և կազմով մանր մարդ մը եղած է, թեպետ հոգվով և սիրտով մե-

ծամեծներու ձգտող, և գործունեությամբ՝ չափ ու կոպար չգիտող»⁶:

Մայր Աթոռի ժառանգավորաց վարժարանում ուսումնածարավ Աշտարակեցին հմտանում է եկեղեցական արարողությունների, ս. Գրոց մեկնության, քերականական, ճարտասանական, աստվածաբանական և տրամաբանական գիտությունների, հայ եկեղեցու պատմության և մատենագրության մեջ:

Աշտարակեցին շուրջ 12 տարի սովորում է Մայր Աթոռի ժառանգավորաց վարժարանում և 1791 թվականին, 21 տարեկան հասակում, սարկավագ է ձեռնադրվում իր կրնքահայր տ. Գալուստ արքեպիսկոպոսից: 1796 թվականին, սեպտեմբերին, վարդապետ է ձեռնադրվում Դանիելից Զմյուռնիայում և նշանակվում՝ Հելլադայի, Մոլդավիայի և Վալաքիայի նվիրակ, մինչև 1799 թվականը:

Սարկավագ ձեռնադրվելուց հետո Աշտարակեցու առաջ բացվում է վանական-վարչական, կրթական և հայրենասիրական գործունեության լայն ասպարեզ թե՛ Մայր Աթոռում և թե՛ թեմերում:

1799 թվականին Աշտարակեցին Կ. Պոլսից վերադառնում է Մայր Աթոռ և Դուլխա Ա կաթողիկոսի մահից հետո (1780—1799) ակտիվորեն աշխատում է Դանիել Սուրմառեցու՝ իր բարերարի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ կաթողիկոսության հաջողության համար, որպես «դանիելյան կուսակցության գլխավոր ղեկավար»⁷: Աշտարակեցին եղել է աջ բազուկը Դանիել կաթողիկոսի և նրանից եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1808 թվականին և իսկույն ստացել է արքայական պատիվ, «որպես գրագիր կամ ատենադպիր ու գլուխ՝ հայրապետական գործունեության»⁸:

1808 թվականի հունիսին, երբ Մայր Աթոռում կազմվում է առաջին Սինոդը Դանիել կաթողիկոսի օրոք, 7 ժողովական եպիսկոպոսներից մեկը Աշտարակեցին էր, որը «ավելի գործունեություն ցուցուց, պարզապես յուր անձնական կարողության և անխնայ աշխատասիրության հետևելով»⁹, և մեծապես օգտակար է հանդիսանում Մայր Աթոռին՝ ապահովելով նաև Եփրեմ Զորագեղցու ընտրությունը և անձամբ այցելելով արքայորդի Աբբաս-Միրզային ստանում է պետական հատուկ մրցանակ «յանուն Եփրեմի» և

² Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Գ, 1927, էջ 3956:

³ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 2298:

⁴ Ալեքսանդր Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ գոյության Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 2:

⁵ Ալեքսանդր Դ. Երիցյանց, նույնը, էջ 3:

⁶ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 3299:

⁷ Ալեքսանդր Դ. Երիցյանց, նույնը, էջ 5:

⁸ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Գ. հատոր, էջ 3355:

⁹ Նույնը, էջ 3359:

կաթողիկոսական հաջորդության խնդիրը «լրացյալ գործողության կարգ աճցուց»¹⁰ և ընդմիջտ փակում է ճանապարհը Դավիթ Ենեգետցու կողմնակիցների, որոնք բոլոր միջոցներով աշխատում էին տիրանալ դարձյալ Մայր Աթոռին: Պատմության արխիվ են անցնում Դավիթ-Դանիելյան վեների տխուր էջերը:

Դանիել Սուրմաեցուն հաջորդում է Եփրեմ Ա Չորագեղցին (1809—1830), Աշտարակեցու բարեկամն ու գաղափարակիցը:

Աշտարակեցին Եփրեմ կաթողիկոսի օրով էլ հանդիսանում է Մայր Աթոռի ժրագան և արդյունաշատ միաբաններից մեկը, խորհրդատուն ու աջ բազուկը նաև նորընտիր կաթողիկոսի: Եփրեմի օրով Մայր Աթոռում «Ներսեսի վրա կուգար ամփոփվիլ բոլոր գործունեությունը և Ներսես ալ փախչող չէր ալդ բեռեն, մանավանդ թե հոծարական գալն յուր վրա հրավիրող և ստնողն էր» որպես «երիտասարդ և ժիրածիր» միաբան Մայր Աթոռի¹¹:

Աշտարակեցին աշխատում էր Մայր Աթոռի Սինոդի հեղինակությունը բարձրացնել. «Չնայելով որ Ներսեսը Սինոդի ամենակրտսեր անդամն էր, նա իսկույն յուր ձեռքը ձգեց գործերի բոլոր ղեկավարությունը: Նորա առաջին ջանքն եղավ ստորադրել Սինոդին՝ Ռուսաստանի և Վրաստանի թեմերը, բայց նույնը Տանկաստանի վերաբերությամբ չհաջողեցավ յուրյան»¹²:

Աշտարակեցին հանում է Եփրեմ կաթողիկոսի որպես դիվանապետ պաշտոնական գրագրության մեջ էր Մայր Աթոռի և նրա թեմերի վերաբերյալ եկեղեցական, վարչական, կազմակերպչական, կալվածական, կրթական բազում հարցերով, Ռուսաց, Պարսից, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի արքունիքների հետ: 1812 թվականին Մայր Աթոռ այցելած անգլիացի հոգևորական Հենրի Մարտինը վկայում է. «Այս մենաստանը (ս. էջմիածինը) կամ ավելի լավ է ասել՝ հայոց ամբողջ ազգը Ներսեսի իշխանության ներքո են... իսկ Եփրեմ պատրիարքը (կաթողիկոսը) տարվա բազում ամիսներում հիվանդության անկողնում է գտնվում»¹³:

¹⁰ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ հատոր, էջ 3366:

¹¹ Նույնը, էջ 3412:

¹² Ալեքսանդր Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 7:

¹³ Մեք Մանթյանց, Պատմություն կաթողիկոսաց էջմիածնի... Մոսկուս, 1876, էջ 306: Ինչպես նաև՝ Ալեքսանդր Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 9:

Աշտարակեցին սիրալիր հարաբերություն էր պահում մանավանդ Վրաց Հերակլ թագավորի հաջորդ Ալեքսանդր արքայորդու հետ:

Աշտարակեցու այս եռանդուն և բոլորակներ գործունեությունը գրգռում է նրան մրցակից Հովհաննես Կարբեցու և նրա կողմնակիցների նախաձեռն ու չարամտությունը: Նախաձեռողներն վանական խցերում բաժնաբաժնում էին Աշտարակեցուն թե՛ նա վանքում ամեն ինչ է...

Աշտարակեցին առաջը առնելու համար նման չարամտությունների և մանավանդ բաժնաբաժնեների, որոնք հասել էին նաև կաթողիկոսի ականջը, և նրան տառապեցրել, «չափավորում է» իր եռանդուն գործունեությունը և վշտացած 1814 թվականին հրաժարվում է Սինոդի անդամակցությունից, հեռանում է Մայր Աթոռից «իրեն ազատ գործունեության ասպարեզ ստեղծելու համար»¹⁴:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎՐԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ

1814 թվականի մարտին, Աշտարակեցին 44 տարեկան հասակում, իր հոգևոր ու իմացական ուժերի ծաղկման և հատմության շրջանում, նշանակվում է վրահայոց թեմի առաջնորդ:

Աշտարակեցու առաջնորդ նշանակումը Թիֆլիսում ընդունվում է խանդավառորեն, պետական և ժողովրդական շրջանակներում:

Կայսրը իրեն ուղարկված Եփրեմ կաթողիկոսի պաշտոնական գրության և պետական այլ վկայությունների հիման վրա հաստատում էր Աշտարակեցու ընտրությունը: Աշտարակեցին Թիֆլիսում առաջնորդական իր պաշտոնը ստանձնելիս հավատարմության հանդիսավոր երդում էր տալիս ռուսական պետության: Վրաստանի հայոց առաջնորդի կայսրական հաստատումը, շատ կարևոր մի հանգամանք էր, որը ոչ միայն բարձրացնում էր Առաջնորդի հեղինակությունը, այլ նաև «բարձրագույն կամօք հաստատում» Աշտարակեցին կարող էր փոխվել միայն կայսրի բարեհաճությամբ. (Ալ. Երիցյան. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Վոլկասի հայր, Թիֆլիս, 1844, Ա մաս, էջ 79):

Այդ օրերին Թիֆլիսի թեմը «վերին աստիճանի անմխիթար դրությամբ մեջ էր»¹⁵:

¹⁴ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր Գ, էջ 3415:

¹⁵ Ա. Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 29:

Ներսես Ե Աշտարակեցի

Ռուսական տիրապետության հաստատումից 13 տարի հետո էլ, պատերազմները «ժամանակ չէին տված տերությանը քաղաքակրթություն մտցնելու մասին լրջորեն հոգալու»¹⁶:

19-րդ դարի առաջին քառորդին Թիֆլիսի ազգաբնակչության ստվար մասը կազմում էին հայերը. «Ի քաղաքս այս Տփղիս թեպետ և զանուն ունի Վրաստան, այլ ամենայն հանգամանօք յատկացեալ լինի տիրապէս քաղաք հայոց»¹⁷: Միայն Թիֆլիսում այդ օրերին կային 18 հայկական եկեղեցիներ:

Այդ օրերին Թիֆլիսում հայերը քանակապես ավելի ստվար էին, քան Երևանի գավառում¹⁸: Թիֆլիսում հայությունը կատարում էր երևելի դեր քաղաքի տնտեսական-ստատիստիկական-մշակութային-կրթական և արհեստավորական կյանքում: Վրահայոց թեմում, ըստ Ալ. Երիցյանի վիճակագրական տվյալների գործում էին 140 հայկական եկեղեցիներ, 740 հոգևորականներով:

Հակառակ տնտեսական-կրթական բարգավաճ և բարձր այս կյանքին, Թիֆլիսում ոչ հայերը և ոչ էլ վրացիք ոչ մի դպրոց չունեին: Նույնիսկ հոգևորականներից շատերը գրել-կարդալ չէին իմանում:

«Իրաց այդ դրության մեջ հայ հոգևորականությունը տգետ էր, ըմբոստ, անպատկառ, ոչ յուր կարգը և ոչ պատիվը ճանաչող. եկեղեցիք թալանված, ազգային եկամուտները հափշտակված... ազնվականք և իշխանագունք անուսք... զազրելի վարք ու բարքի տեր, կեղեքիչք և հարստահարիչք ռամիկների և տկարների: Ժողովուրդն ընկրդմած խավարի մեջ, բարոյապես ընկած, օտարամոլության հակված, խղճալի և ցավալի դրության մեջ»¹⁹:

Այսպիսի դրության մեջ է գտնում Աշտարակեցին իրեն հանձնված Վրաստանի թեմը:

Աշտարակեցին այդպես քաջ և բանիբուն, ճշմարիտ հովիվ, իրեն հատուկ վճռակաձությանը, համարձակությանը և ձեռներեցությանը ձեռնամուխ է լինում իր խնամքին հանձնված թեմի հոգևոր, կրթական, մշակութային, ազգային կյանքի վերականգնման և կանոնավորության աշխատանքներին:

Աշտարակեցին իր առաջնորդական տարիներին Թիֆլիսում ծավալում է եկեղեցաշեն, կրթական-մանկավարժական, ազգա-

յին-հայրենասիրական բեղուն և շնորհակալ աշխատանք:

Աշտարակեցին, նշում է Օրմանյանը, իր առաջնորդության առաջին տարիներին իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է այդ մեծ թեմի հոգևոր-եկեղեցական կազմակերպության վրա. «Տփղիս հասնելով և վիճակային կառավարության գլուխ անցնելով, միտքը դրավ զայն կարգ ու սարքի եմ թարկել և գլխավորապես երկու կեսերու մտադրություն դարձուց, եկեղեցականներուն կենցաղային և մատակարարությանը հսկողության»²⁰:

Աշտարակեցու մտածումն էր բարվոքել թեմի հոգևոր կյանքն ու ժողովրդի կենցաղը, արմատախիլ անել հոգևորականության մեջ բույն դրած կենցաղային, արատավոր սովորությունները, դադարեցնել տգետ և քաղաքական մաքուր նկարագիր չունեցող քահանաների ձեռնադրությունը, հիմնել դպրոց, պատրաստել արժանավոր հովիվներ և զարգացած, կրթված ուսուցիչներ:

Աշտարակեցին չի հուսահատվում և խանդավառ ոգով ձեռնարկում է իր առաջնորդական գործունեության: Աշտարակեցին իր գործունեությունն սկսում է նախ եկեղեցական բարեկարգություններից: Նա ամեն տեղ կարգ ու կանոն է մտցնում, ուր իրենից առաջ տեր ու տնօրենություն էին անում անուս, բռնակալ, մի քանի իշխաններ և մեծահարուստներ, «միանգամայն ստրկացնելով ոչ միայն քաղաքի քահանաներին, այլև արքեպիսկոպոսներին, առաջնորդներին»²¹:

Աշտարակեցին այս հարցում դիպչելով նրանց նյութական և բարոյական շահերին, հանդիպում է լուրջ դիմադրությունների: Ալ. Դ. Երիցյանը հարցնում էր էջեր է նվիրել «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում» իր արժեքավոր աշխատության մեջ (էջ 74—137), Աշտարակեցու պայքարին իշխանների և տգետ քահանաների դեմ:

Աշտարակեցու թեմում կատարած եկեղեցական, վանական-վարչական բարեկարգությանը համաձայն էր նաև Եփրեմ կաթողիկոսը, որը գրում էր Աշտարակեցուն, թե՛ արդարությունը, իրավունքը, օրենքը, կայսերական բարեհաճությունը քո կողմն են և դու քո բնածին հանձարով «իրաւի կարող ես խորտակել մինչ իսպառ զգօրութիւն ի նահիր հակառակութեան նոցա և ոչ ոք կարէ

¹⁶ Երիցյան, նույնը, էջ 30:

¹⁷ Պ. Հ. Հակոբյան, Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1967, էջ 159:

¹⁸ Նույն տեղ, Ա. Նեգրիի վկայությունը, էջ 159:

¹⁹ Ա. Դ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 31:

²⁰ Մաղ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Գ. հատոր, էջ 3424:

²¹ Ալ. Դ. Երիցյան, «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք», Թիֆլիզ, մասն Ա, 1894, էջ 76:

ընդդեմ կալ քեզ յաղագս բարեկարգելոյ զվիճակդ»:

Աշտարակեցիին հանում օրենքի և կանոնավորության լուրջ ընդհարում է ունենում մանավանդ իշխան Դարչի Բեհրուդյանցի և նրա հովանավորած տգետ ավագ քահանաների հետ և վերջ դնում՝ նրանց կամայականությանը և ժառանգական, անիրավ իրավունքներին և բազում դժվարություններով կարողանում է արմատախիլ անել Թիֆլիսի ազգային-եկեղեցական կյանքում աղայական և քահանայական կամայականությունները և թեմը դնում իր կազմակերպչական բարձրության և կանոնավորության վրա:

Աշտարակեցիին 1838 թվականին նախարար Բլուտովին գրած մամակում վկայում էր, որ ինքը Թիֆլիսի առաջնորդությունը ընդունելով գիտեր, որ հանդիպելու էր «լուծ դժուարութեանց», բայց հույսը դրած «անկասկածելի հովանավորութեանց ամենաբարեպաշտ հզօր տերութեանն Ռուսաց», սիրով հանձն է առել «ամենայն նեղություն և անձկություն անձնական», որպեսզի կարենա իր առաջնորդության տարիներին օգտակար լինել իր ժողովրդին, «չիմում հայրենի ազգին», որ հավատարիմ մնա իր հայրենի ավանդություններին, «ի ներքոյ պաշտպանութեանց յուսալի հովանավորութեանց Տերութեան անվտանգ յամենայն հակառակորդաց, արձան օրինական ապագայից վիճակաւորաց հայոց»²²:

Կովկասի փոխարքան, Ռոտիշևը որը անձնապես ծանոթ էր Աշտարակեցու գործունեությանը, պաշտպանում էր նրա կարգ ու կանոն հաստատելու ջանքերն ու վճռականությունը:

Դեռևս 1786 թվականին Հովսեփ արքեպ. Արղությանը կազմել էր Ռուսաստանի հայոց համար «կոնսիստորիա»-ի կանոնադրությունը և իր շրջաբերականում հրահանգում էր, որ ամբողջ ռուսական իշխանության մեջ «կառավարություն եկեղեցեաց մերոց կախի ի արբազնագունից Հայրապետութեան մերոց որք նստին ի սուրբ Աթոռն մեր յԷջմիածին»:

Թեև 1809 թվականին Թիֆլիսի հայոց թեմի համար էլ ստեղծվել էր «կոնսիստորիա», և «այլ հոգևորական դատարան», որպեսզի Ռուսաստանում հայ եկեղեցիները ղեկավարվեն «ըստ օրինի իւրեանց», բայց այդ կանոնադրությունը չկարողացավ իր դերը կատարել Թիֆլիսի հայոց եկեղեցական

կյանքում մեծահարուստների և շահամոլ մի քանի ավագ քահանաների կամայականությանը և անձնական շահերի պատճառով:

Աշտարակեցիին իր առաջնորդության տարիներին Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի իշխանության է ենթարկում նաև Հաղպատի և Սանահինի վանքերի անկախ արքեպիսկոպոսությունները, կազմակերպելով իր թեմը, որը «այն ժամանակ էլ արդեն բավական ընդարձակ էր և Գանձակից մինչև Սև ծովն էր տարածվում»²³:

ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԵՎ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԴՊՐՈՅԸ

Ներսես Աշտարակեցու արտի սրբազան հրապարակներից մեկն է եղել սերը դեպի ուսումն ու կրթությունը, հառաջդիմությունն ու գիտությունը:

Աշտարակեցիին արդարորեն համարվում է ԺԹ դարի տասական թվականներից հայ կրթական և մշակութային հաստատությունների հիմնադիրն ու ոգեշնչող ղեկավարն ու կազմակերպիչը:

Կրթական գործը որպես ժողովրդի լուսավորության և հառաջդիմության միջոց, վաղուց գրավել էր Աշտարակեցու ուշադրությունը: Դեռևս 1807 թվականին երբ Աշտարակեցին Նոր Նախիջևանում առաջնորդական փոխանորդ էր, նա մտածում էր այդ հայաբնակ քաղաքում մի ազգային ուսումնարան կառուցանել: Այդ ուղղությամբ նա կատարում է նաև նախապատրաստական աշխատանքներ, և անձամբ ինքն է կազմում՝ ապագա ուսումնարանի ծրագիրը, «**Պաղափար կանոնագրին ուսումնարանի, ջարագրելոյ ի Ներսէս վարդապետէ, 1807 աւի ի 5 դէկտեմբերի, ի Նոր Նախիջևան**»²⁴:

Սակայն Աշտարակեցին Նոր Նախիջևանում ժամանակ չի ունենում ուսումնարան բանալու և 1808 թվականին վերադառնում է Մայր Աթոռ:

Եփրեմի օրով Աշտարակեցին Մայր Աթոռում, 1809 թվականին, բացում է մի նոր «**ժառանգավորաց վարժարան**», հավաքում 50 աշակերտներ «ի բոլոր բնակչաց Արարատայ Հայոց»: Լուսամիտ Աշտարակեցին ծրագրել էր, ինչպես ինքն է վկայում, Մայր Աթոռում բանալ «**համալսարան**» 200 ուսանողների համար և «չորս լեզուի վարժապետաց կարող լիցուք կանխաւ յառաջացուցանել ի փառս Աստուծոյ և ի պատիւ ս. Լու-

²³ Ա. Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 31:

²⁴ Ա. Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 11—24:

²² Ա. Դ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 32:

սատրչին լուստիայլ անուանն և ի պարծանս Մայր Աթոռոյն և ազգի մորա»²⁵:

1838 թվականին Աշտարակեցին Բյուրով նախարարին գրած իր նամակում վկայում էր. «Քսանասյա հասակից տեսնելով և լսելով մեր ազգի մեջ գիտնական մարդկանց և զգալով ուսումնարանների չգոյության պատճառով իմ ազգի դժբախտությունը, իմ միտքն ու մտածումները տագնապեցնում էին ինձ՝ մտածելու ուսումնարաններ բանալու կարևոր հարցի հնարավորությունների մասին»²⁶:

Աշտարակեցին աշխատում էր Մայր Աթոռում վերականգնել Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրով բացված դպրոցները: 1813 թվականին Մայր Աթոռի դպրոցը բավականին բարեկարգ վիճակում էր, Աշտարակեցու խնամքի ներքո:

Մայր Աթոռի ժառանգավորաց վարժարանում այդ օրերին դասավանդում էին «եկեղեցական ընթերցումը», երաժշտություն, քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, ս. Գրոց մեկնություն, աստվածաբանություն:

Սիմեոն Երևանցին իր դպրոցը շինել էր Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում, մոմատանը մոտիկ: Աշտարակեցին 1809 թվականին իր ուսումնարանը տեղավորում է Տրդատի դարբասի վերևում եղած ընդարձակ սրահում և ապա 1813 թվականին կառուցում է վարժարանի նոր շենքը՝ Մայր տաճարի արևմտյան կողմում՝ բաղկացած երեք սենյակներից, մեկը որպես ննջարան, իսկ երկուսը՝ որպես դասարաններ: Դժբախտաբար Մայր Աթոռի այս նոր դպրոցը անուշադրության է մատնվում, երբ Աշտարակեցին որպես առաջնորդ մեկնում է Թիֆլիս: Մյուս կողմից Աշտարակեցին համոզվում է նաև, որ ս. Էջմիածնի դպրոցը միայնակ չի կարող բավականություն տալ ընդհանուր ազգի կրթական գործին, որով և թեմերում էլ անհրաժեշտ է բանալ ուսումնարաններ:

«Առաջին մարդը, որ լրջորեն զբաղվեց վրահայոց լուսավորության և ապագայնացման առաջն առնելու խնդրով, էր Ներսես Աշտարակեցին, մեր նոր պատմության պատկառելի անուններից մեկը»²⁷:

Վրահայոց առաջնորդության տարիներին Աշտարակեցու թեմական գործունեության փառավոր ու կոթողային մեծագործությունն է հանդիսանում Ներսիսյան դպրոցի բացումը:

²⁵ Նույնը, էջ 9, 25, 26:

²⁶ Ա. Դ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 24—25:

²⁷ Պ. Լ. Հակոբյան, Խաչատուր Աբովյան, 1967, Երևան, էջ 162:

1814 թվականի վերջերին Աշտարակեցին Թիֆլիսում հրավիրում է մասնավոր մի ժողով, որին ներկա են լինում բազում իշխաններ, մեծահարուստներ, առևտրականներ, հոգևորականներ, և նրանց բացատրում է վրահայոց հոգևոր կյանքն ու կենցաղը բարվոքելու, եկեղեցին պաշտոնացնելու, «ազգի թանկարժեք տգիտությունը» փարատելու և ժողովրդին լուսավորելու, հոգևորականությանը իր դերին և կոչման բարձրության վրա դնելու համար մի ուսումնարանի բացման անհրաժեշտությունը:

1815 թվականի հունիսի 16-ին Աշտարակեցին Մոսկվա՝ Հովհ. Լազարյանին գրած իր նամակում նշում էր, որ դպրոցն է «աղբիւրն համագային բարեաց», և եթե Թիֆլիսի հայությունը շարունակի մնալ առանց ուսումնարանի, ապա ուրեմն «ի բազում դարս այսպես զրկեալ գտանի ողորմելի ազգ մեր ի փառաց»:

Այդ օրերին «թե՛ վրացիք և թե՛ հայք ոչ մի դպրոց չունեին... հոգևորականները գրեկարդալ չգիտեին... անբարեկարգությունը տիրում էր ամեն տեղ, և բոլորի սկզբնապատճառը այն խորը տգիտությունն էր, որի մեջ ընկղմված էր ամբողջ Վրաստանի հայ և վրացի ազգաբնակչությունը»²⁸:

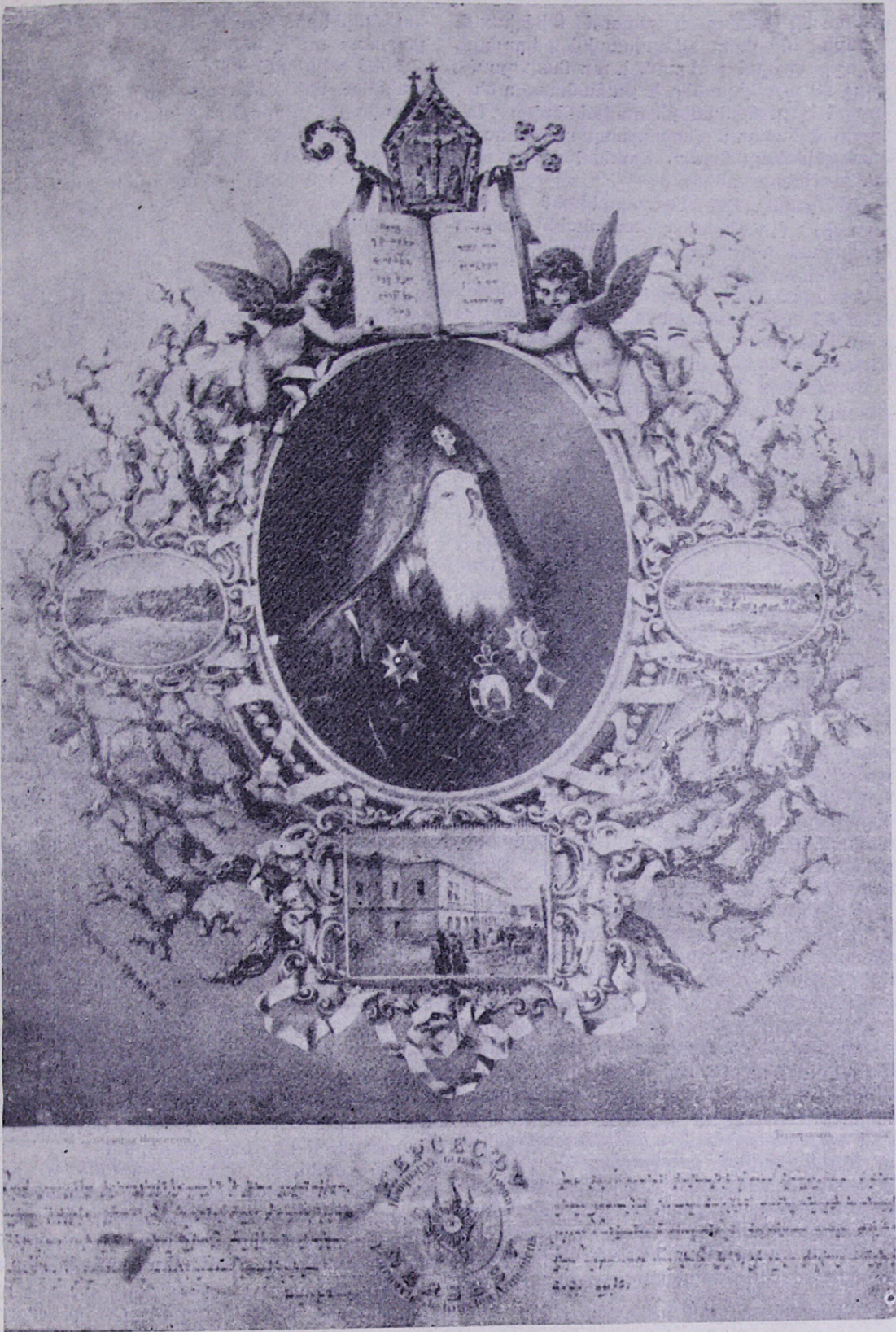
Վրահայոց կրթական-մշակութային անմիջապես վիճակի մասին վկայում է նաև Մեսրոպ Թաղիադյանը. «Ներսեսից առաջ, հայերը առհասարակ խոսում էին վրացերեն, և չկար մեկը որը գիտեմար Ազգի լեզուն. իսկ նրա (Աշտարակեցու) այնտեղ գնալուց հետո և Ազգի մեջ ուսումը ծաղկեցնելուց հետո, վրացիներն անգամ սովորեցին հայերեն խոսել»²⁹:

Դպրոցի բացման հիմնական դժվարություններից առաջինը նյութականի հարցն էր: Աշտարակեցին կարիքն ուներ շուրջ 30000 ուրբու՝ դպրոցի կառուցման համար: Նա հաշվում էր, որ եթե Վրաստանի թեմում ապրող ունևոր 6000 հայերից վճարի յուրաքանչյուրը միանվազ մի-մի ուրբի, կգոյանա ուրեմն 6000 ուրբի, իսկ ինքը մնացած գումարը կհոգա հանգանակությանը՝ դիմելով Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և Կ. Պոլսի հայության: Աշտարակեցին նշում էր նաև, որ Ռուսաց արքունիքը ևս մի մեծ գումար կտրամադրի հոգուտ ժողովրդական լուսավորության, և այսպես գլուխ կգա մեծ գործը:

Աշտարակեցին իսկույն խոսքից անցնում է գործի և 1816 թվականին ժամանակավոր-

²⁸ Ա. Դ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 29—30:

²⁹ Մ. Թաղիադյան, մասնապարհորդություն ի Հայս, էջ 311:

Ներսես Ե Աշտարակեցի

րապետ մի դպրոց է բացում Թիֆլիսում, Վանքի եկեղեցու հյուսիսային կողմում, «Քյոշկ» կոչված խցերում, և ուր հավաքում է շուրջ 20 աշակերտներ և քահանայացուներ, բոլորն էլ քահանաների զավակներից: Ուսուցիչ է կարգում վաղարշապատցի ուսումնասեր և հայրենասեր Հովհան ավագ քահանա Ոսկերչյանին:

1817 թվականին Աշտարակեցին որպես ուսուցիչ հրավիրում է ժամանակի ծանոթ հայկաբան և գիտնական դարադադցի Պողոս վարդապետին:

Աշտարակեցու բացած «Քյոշկ»-դպրոցի առաջին աշակերտներն են լինում Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Առաքել Արարատյանը և ուրիշներ:

Ստեփանոս Նազարյանը հետևյալն է վկայում այդ դպրոցի ուսման դրվածքի մասին. «Նորա խցի մեջ աշխատում էինք օր ու ցերեկ գլուխ ջարդելով Չամչյանի քերականության, Ազոնցի ճարտասանության և Թեսալոնիսի վրա»³⁰:

1818 թվականին Աշտարակեցին մտածում էր դպրոցի նոր շենքի կառուցման մասին. Նա Մոսկվա՝ Հովհ. Լազարյանին գրած նամակում նշում էր, որ թեև բացել է դպրոցը, բայց մեծ դպրոցի շինությունը «տակաին ի միտս իմ գտանի հիմնեալ»: Բայց միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ «Տեսուն գործակցությամբ» շուտով իրեն կհաջողվի «առնել գիմնատր տնօրենություն»:

Ըստ Աշտարակեցու ծրագրի, նոր դպրոցը պետք է ունենար շուրջ 800 աշակերտություն: Նա մտածում էր կառուցել շենքը, այն նյութապես ապահովել հաստատ եկամուտներով, իջևանատների և խանութների կառուցումներով և ունենալ նաև ուսուցչական-դասավորական կարող անձնակազմ, մասնագիտական կրթությամբ:

1822 թվականի փետրվարի 7-ին, ս. Ղեփոնյանց տոնի օրը, Աշտարակեցին հանդիսավոր իրադրության մեջ և խանդավառ մթնոլորտում Յամուրկայի, այժմյան Կոլխուզայի հրապարակում, հայ և այլազգի ակադեմիկոս անձանց ներկայության կատարում է, ապագայում 1861 թվականին Մատթեոս Ա. կաթողիկոսի կոնդակով արդարորեն իր անունը կրող՝ Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի հիմնարկեքը՝ ի ներկայության պետական բարձրաստիճան անձնավորությունների՝ 8 գեներալների և Վրաստանի կառավարչապետ և իր բարեկամ գեներալ Երմոլովի: Ծեմքի կառուցման արժեքը կազմում էր 40000 ռուբլի:

1824 թվականի սեպտեմբերի 1-ին արդեն պատրաստ էին նորակառույց դպրոցի եր-

կու հարկերը: Վանքի դպրոցը անմիջապես փոխադրվում է այնտեղ:

1824 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Աշտարակեցին մեծ հանդիսությամբ կատարում է Ներսիսյան դպրոցի հանդիսավոր բացումը:

Նորաբաց դպրոցի առաջին տեսուչ է նշանակվում Լազարյան ճեմարանից հրավիրված ժամանակի նշանավոր գրականագետ Հարություն քին. Ալամդարյանը, որը մեծ ավիրամով և արդյունավորությամբ աշխատում է մինչև 1830 թվականը:

Ալամդարյանի տեսչության օրով, 1828 թվականին, Ներսիսյան դպրոցը տալիս է իր առաջին շրջանավարտները, որոնց թրվում էին Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Հովհ. Թիրմազանյանը և ուրիշներ:

Ներսիսյան դպրոցում էլ, ինչպես Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, հիմնական հարցերից մեկն էր ազնիվ, մասնագետ և կարող ուսուցիչների պակասը: Աշտարակեցու համար էլ գլխավոր հոգսը մնում էր ուսուցիչներ գտնելը:

Դեռևս 1800-ական թվականներից հիմնական հարցն էր ուսուցիչներ ունենալը հայ դպրոցների համար. «Որտեղի՞ց վերցնենք հայ ուսուցիչներ», գրում է Խաչատուր Լազարյանը Աշտարակեցուն՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի բացման առթիվ, երբ «պատրաստ է դպրոցի շենքը, կան և երեխաներ, դրամ՝ տվորողներին պահելու, սնուցանելու, հագցնելու, գրեմական պիտույքների, գրքերի ու ուսուցիչների աշխատավարձի, բայց որտեղի՞ց վերցնենք հայ ուսուցիչներ»: Այդ առթիվ շատերը մտածում էին, որ Մայր Աթոռ կարող է պատրաստել լավագույն ուսուցիչներ, դպրոցների համար:

Դպրոցական շենքից և դասավորական կազմից ոչ պակաս կարևոր էր նաև դասագրքերի խնդիրը: Աշտարակեցու գործնական միտքը լուծում էր նաև դասագրքի խնդիրը:

Հայ ժողովրդի «մտավոր զարգացման համար երկու մեծ գործոններ կալին, դպրոց և տպարան»³¹, գրում է Լեոն:

Աշտարակեցին էլ իր կրթական-դաստիարակչական, լուսավորության գործը սկսում է դպրոցից և տպարանից:

Մոսկվայում Լազարյանները 1814 թվականին իրենց հիմնած ճեմարանի կողքին հաստատում էին նաև տպարան:

Աշտարակեցու «ցանկությունն էր յուր մտածած ուսումնարանին կից ունենալ մի տպարան... Շոխացնել մեր գրականությունը նորանոր տպագրություններով... տպարանը մի արդյունավոր ձեռնարկություն կլիներ և

³⁰ «Հիստորիայ», 1858 թ., № 2:

³¹ Լեո, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 91:

ուսումնարանի նյութական և ապահովագնող շահավետ աղբյուր կարող էր համարվել»³²:

Վանեցի Գևորգ աղա Արծրունին՝ Աշտարակեցու բարեկամներից մեկը, 1826 թվականին Ամստերդամում գնում է Ոսկան վրդ. Երևանցու «բազմարդյուն հիմ տպարանը» և այն բերելով Թիֆլիս նվիրում է Աշտարակեցուն: Ներսիսյան դպրոցի կողքին 1826 թվականից սկսած գործում է նաև տպարանը՝ «Տպարան ուսումնարանի Հայոց ընծայեցելոյ լազնուական Գևորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» անունով:

Տպարանում իսկույն հրատարակվում են Ներսիսյան դպրոցի ուսանողության համար դասագրքեր, որոնք աղբատ ուսանողներին բաշխվում են ձրի: Մինչև 1829 թվականը տպարանից հրատարակվում են 30 անուն գրքեր, 18000 տպաքանակով³³:

Աշտարակեցու կազմած ծրագրով և կարգադրությամբ Ներսիսյան դպրոցը ունենում է նաև իր գիտական եռամսյա թերթը՝ «Տարեգրութիւն Հայոց գրագիտական» անունով, որին իրենց աշխատակցությունը պետք է բերեին Ներսիսյանի դասախոսներն ու հառաջադեմ ուսանողներն իրենց գիտական, պատմա-բանասիրական և հայագիտական աշխատանքներով:

Ահա ուսումնա-դաստիարակչական գործունեության մի ամբողջական և կոտ ծրագիր:

Մինչև 1827 թվականի դեկտեմբերը ամենայն ինչ ընթանում էր բարեհաջող: 1828 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմից հետո ամեն ինչ շոտ է գալիս: Աշտարակեցին աքսորվում է, Ալամդարյանը՝ հալածվում, Ներսիսյան դպրոցը մատնվում է անուշադրության և դատապարտվում անգործության. տպարանը փակվում է, մինչև 1843 թվականը, երբ Աշտարակեցին ընտրվում է կաթողիկոս:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ «ՊԱՇՏՊԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ»

Ա. Էջմիածնում, Մալր տաճարի զանգակատան հարավային մասում, կաթողիկոսների դամբարանների շարքում, գտնվում է Աշտարակեցու շիրմաքարը՝ հետևյալ մակագրությամբ.

Պաշտպան Հայրենեաց
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Ներսէս Ե Աշտարակեցի

³² Ա. Գ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., Էջ 118:

³³ Նույնը, Էջ 127:

Ծնեալ ի 13 փետրուարի 1761*

Վախճանեալ ի 13 փետրուարի
1857

Աշտարակեցին «Պաշտպան Հայրենեաց»: Այս ճշմարիտ բնութագիրը արտահայտությունն է հայ ժողովրդի երախտագիտական զգացմունքների և խտացնում է իր մեջ ամբողջական ձևով Աշտարակեցու հայրենասիրական ողջ գործունեությունը:

Աշտարակեցին եղել է շարունակողը հայրենասեր այն եկեղեցականների և աշխարհականների գործունեության, որոնք Խալայել Օրոց սկսած ճշմարիտ և իրապաշտ քաղաքականությամբ հայ ժողովրդի ազատությունն ու Հայաստանի ազատագրումը պարսկական և օսմանյան լծից կապում էին անվերապահորեն Ռուսաստանի հետ:

Հայրենասիրությունը Աշտարակեցու հոգու ամենախորը հրայրքն է եղել դեռևս Էջմիածնում, ուսանողական, երիտասարդական տարիներից:

Աշտարակեցին միշտ մտածել է «ի փառաց զրկեալ ողորմելի» մեր հայրենիքի և ազգի «ապաբախտության» մասին և ծրագրել է հայ ժողովրդի ազատությունն ու ազատագրումը իր «բազմամեայ փորձառութեամբ» և «հարուստ յուսով անկասկածելի հովանադրութեանց ամենաբարեպաշտ հրգոր Տէրութեան Ռուսաց», ինչպես ինքը վկայում է նախարար Բյուրովին գրած իր նամակում:

1850 թվականի մարտի 11-ին կոմս Վորոնցովին գրած իր նամակում Աշտարակեցին վկայում է նաև, որ 1825 թվականին Էջմիածին է այցելում Հնդկաստանից եկած անգլիացի միսիոնար Ժոզեֆ Վոլֆը, որը Եփրեմ կաթողիկոսին և իրեն առաջարկում է ընդունել անգլիական հովանավորությունը: Աշտարակեցին համուն կաթողիկոսի և Մալր Աթոռի Վոլֆին տվել է հետևյալ կրտույն և ճշգրիտ պատասխանը.

«Դեռ 200 տարի առաջ հայը հովանավորություն սպասում էր միայն Ռուսաց պետությունից, թե մեր նախնիքներն ու հայրերը, չարժանանալով այդ հովանավորության, կտակեցին իրենց երախտներին թե երբ կգա այդ հովանավորությունը, հայտնեն իրենց գերեզմաններին և այն ժամանակ կհանգրստանա իրանց աճյունը: Եվ այժմ, երբ արդեն եկել է մեզ մոտ սպասվող հովանավորությունը և մենք բախտ ունենք նրանից օգտվելու, էլ ի՞նչ կարիք կա ուրիշ պետության հովանավորությունը որոնելու: Ռուսաց կայսրը ինքը հոգ կտանի հայ ժողովրդի բարօ-

* Ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, Աշտարակեցին ծնվել է 1770 թ.:

րության մասին և Նորին Մեծության բարձրագույն հովանու տակ ես ինքս կարող եմ ամենուրեք, ուր որ հարկավոր է, հիմնել և բաց անել դպրոցներ, որոնց մեջ կավանդվեն հայոց դավանությունն էլ, լեզուն էլ, մի խոսքով, Ռուսաց կառավարությունն ինքը կանի մեզ հայերիս համար այն ամենը, ինչ կարող է ամրապնդել հայ ժողովուրդի բարեկեցությունը և բարօրությունը»³⁴:

1826 թվականի հուլիսին արքայորդի Արքա-Միրզայի առաջնորդությամբ պարսիկները ներգաղթեցին հարձակվում են ռուսական սահմանների վրա, երբ դեսպան Մեչնիկովի գլխավորությամբ ռուսական պատվիրակությունը խաղաղասիրական ոգով բանակցություններ էր վարում Թեհրանում: 1827 թվականին սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմը, որտեղ Աշտարակեցուն վիճակվել էր կատարել հայրենասիրական փառավոր, անմոռաց, հերոսական գործունեություն:

Թիֆլիսում կառավարչապետ Երմոլովի գլխավորությամբ կազմվում է զինվորական խորհուրդ, որի կազմում էր նաև Աշտարակեցին, «իբր միակ մարդը որ կրնար տեղական տարրը շարժման մեջ դնել»³⁵:

Աշտարակեցին այս առթիվ 1826 թվականի հուլիսի 29-ին գրում էր իր նշանավոր շրջաբերականը, հայոց պատմության հերոսական դրվագների ոգեկոչումով, նկարագրում և շեշտում էր ստեղծված վտանգավոր և օրհասական կացությունը, բարձրացնում էր պարսկական բռնակալության դեմ ռուսական պաշտպանության կարևորությունը և երախտագիտություն ու հավատարմություն հայտնելով ռուսներին, հորդորում էր բոլորին զենք բարձրացնել հասարակաց թշնամու դեմ, մակաբայեցիների և Վարդանանց հերոսական ոգով. «Մեղուք քաջութեամբ ի վերայ եղբարց մերոց, և ոչ խառնեցուք զանուն վատութեան ընդ արութիւնս քաջութեան»: Աշտարակեցու շրջաբերականը ավարտվում էր հետևյալ պատմական կոչով. «Դիմադրեցեք թշնամուն և սորա արբանյակներին, կամ ռուսաց զորքերի հետ միասին և կամ թե մի ուրիշ կերպ, որ ավելի հարմար կլինի ներկա ավազակորեն հարձակմանց միջոցին, իսկ եթե հարկ լինի մի խնայեք ձեր արյան վերջին կաթիլը»³⁶:

Այնուհետև Աշտարակեցին խոսքից անցնում է գործի, կազմակերպում է հայկական կամավորական գունդ, որը մինչև ռուսական

բանակի ժամանումը հերոսաբար դիմադրում է պարսկական հարձակումներին: 1827 թվականի մարտին Պասկևիչը նշանակվում է պարսկական արշավանքի գլխավոր հրամանատարը:

Սկսվում է խուլ պայքար ցարական չիճովնիկ և մեծամիտ և փառասեր Պասկևիչի և Աշտարակեցու միջև, Պասկևիչի և այլ հայաստանի զորավարների և հայ իշխանների միջև:

1827 թվականի մարտին արդեն պատրաստ էր Աշտարակեցու կազմած հայազունը, Երևանի վրա գնալու համար: Մարտի 30-ին Թիֆլիսում կատարվում է հանդիսավոր զորահանդես: Աշտարակեցին ձիու վրա նստած, «սրտաշարժ ճառով ոգևորեց յուր զինվորներին, օրհնեց և հրամայեց անցնել յուր առաջ քանի մի անգամ ռազմավար անվով: Տեսարանը սքանչելի էր: Այեզարդ եւ պիսկուպոսիս «ապրի՛ք, քաջեր, շնորհակալ եմ» ձայն տալուն՝ երաժշտությամբ անցնող գունդը պատասխանում էր «կեցցե՛ք»-ներով և «ուռա»-ներով և հայ զինվորաց աղաղակին խառնվում էր բազմաթիվ հանդիսատես ժողովրդի հրճվանաց ձայնը»³⁷: Աշտարակեցին իր հայրենասիրական գործունեության համար արժանանում է կայսրի մասնավոր երախտագիտության: Այս առթիվ կայսերական հրովարտակը մեծ հանդիսությամբ կարդացվում է Վանքի եկեղեցում, ու և խանդավառ ճառով հանդես է գալիս Աշտարակեցին:

1827 թվականի մայիսի 15-ին, երկրորդ ծաղկազարդի օրը, Վանքի մար եկեղեցում տեղի է ունենում զորքերի ու «Հայոց զինվորության ինքնակամ-կամավորական-զնդի» երդման հանդիսավոր արարողությունը, բաժանում ռուս զորավարների ներկայությամբ և Աշտարակեցու նախագահությամբ, ինչպես նաև դրոշակների օրհնությունը:

1827 թվականի ձմռանը Աշտարակեցին անթիվ մամակներով ավետում էր ողջ հայության Հայաստանի ազատագրության յուրը. «Հասավ ժամը,—գրում էր նա,—երբ այքով պիտի տեսնենք Արարատյան աշխարհի և հայոց ազգի ազատությունը: Հասավ ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգնե յուր վաղեմի անկախությունը: Ոտքի կանգնեք, հայոց քաջեր, թոթափեցեք պարսից լուծը, ուրախացրեք ալեգարդ Մասիսին, մի անգամ սրլուռով ներկեցեք հայրենի հողերը և ապա ապրեք ազատ... ժամ է արդեն, օհ անդր, հիմա՛ կամ երբե՛ք»:

Աշտարակեցու ծրագրով հայազնդի կազ-

³⁴ Գործ Հայրապետական Դիվանի, 1845 թ., № 12, նաև՝ Առ, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 96—97:

³⁵ Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 3492:

³⁶ Ալ. Դ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 237—343:

³⁷ Ալ. Դ. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն և կովկասահայք, էջ 271—272:

Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի 75-ամյակի առթիվ հրատարակված գրքի շապիկը

մոլությունը ուներ քաղաքական և ռազմական մեծ նշանակություն, որպես զինակից և դաշնակից ռուսական բանակին, Երևանի գրավումից հետո «հաղթության օգուտներում մասնակցելու իրավունք ունենալու»³⁸ համար, մի բան, որը երբեք հանելի չէր Պասկևիչին:

1828 թվականի գարնանը ռուսական բանակն ու հայազունը անցնում էին հարձակման:

Ապրիլի 13-ին գրավվում է Էջմիածինը: Միաբանությունը խաշով ու խաչվատով դիմավորում է ագատարար բանակին: Մայր տաճարում տեղի է ունենում գոհաբանական մաղթանք, որ հանդես է գալիս Աշտարակեցին իր ոգեշունչ ճառով՝ նշելով 'օրվա հաղթանակի պատմական նշանակությունը:

Աշտարակի և Սարդարապատի հաղթական կոիվներից հետո, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին, նույն ամսի 23-ին, պաշարվում է Երևանը, որն իր դռները բացում է հաղթական ռուս և հայ զորքի առաջ հոկտեմբերի 1-ին: Հոկտեմբերի 2-ին, կիրակի, «Երևանի պարսպի առաջ Պասկևիչի և բոլոր ռուսական բանակի ներկայությամբ Աշտարակեցին մեծ հանդեսով գոհաբանական մաղթանք է կատարում... մինչ թնդանորենքը ավետում են Էջմիածնի և Երևանի հայկական նահանգների կազմությունը ռուսական հովանավորության և տիրապետության ներքո և կայսրի անվան և տիտղոսների վրա ավելանում էր նաև Հայաստան անունը»:

Նոյեմբերի 26-ին Էջմիածնում Սինոդի փոխարեն հաստատվում էր ժամանակավոր կառավարություն՝ Աշտարակեցու գլխավորությամբ:

Էջմիածնի և Երևանի համար կազմվում էր ժամանակավոր երկրամասալին վարչություն՝ Աշտարակեցու բարեկամ գորավար Կրասովսկու նախագահությամբ, որին որպես խորհրդական մասնակցում էր նաև Ներսես Աշտարակեցին:

1828 թվականի հունվարի 26-ին Աշտարակեցին Ռուսաց կառավարության մատուցած իր ծառայությունների համար կայսրի կողմից պարգևատրվում էր Ալեքսանդր Նևսկու առաջին կարգի շքանշանով:

1828 թվականի փետրվարի 10-ին Թուրք-մենչայի դաշնագրության ստորագրությամբ ռուս-պարսկական պատերազմը ավարտվում էր: Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ և ջանքերով շուրջ 40.000 պարսկահայ գաղթականներ հաստատվում են Հայաստանում: Հայ ժողովուրդը և Աշտարակեցին իրենց սրբազան պարտքը կատարել էին դեպի

Ռուսաստանը: Այժմ հատուցման ժամը հասել էր: Պասկևիչը, սակայն, նենգաբար դավում էր հայ ժողովրդի և Աշտարակեցու դեմ: Նրան պետք էր Հայաստանը առանց հայության և Աշտարակեցու: Պասկևիչը «նախարարաց առաջ նկարագրում էր Ներսեսին որպես մի չարամիտ անձն, որ գաղտնի դիտավորություններ ունի, հայերից զոր է հավաքում 25 տարի ծառայելու պաշտանով, որպեսզի խառնակություն գցի ժողովրդի մեջ» (Ա. Երիցյան, էջ 375):

Պատերազմից անմիջապես հետո Պասկևիչը ծրագրում է և հաջողացնում Կրասովսկու և Աշտարակեցու հեռացումը հայաբնակ վայրերից: 1828 թվականի փետրվարի 21-ին Կրասովսկին հեռացվում է իր պաշտոնից: Մարտի 5-ին Պասկևիչը Աշտարակեցուն ագատում է Երևանի ժամանակավոր վարչությունից՝ նրան ամբաստանելով որպես Կովկասում ռուսական շահերի թշնամի: Պասկևիչի թելադրությամբ և կայսրի «կամօքն» Աշտարակեցին նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, որ նա հասնում էր 1828 թվականի հոկտեմբերի 16-ին:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԱՔՈՐԱԿԱՆ

Մինչև այժմ դեռ հանգամանորեն չի լուսաբանվել Աշտարակեցու հեռացումը հայաբնակ վայրերից և նրա 15-ամյա «պատվավոր» աքսորը Քիշնև:

«Առեղծվածի պես բան մը մնացած է Ներսեսի Տփղիսե վտարվիլը կառավարության կողմն, քաղաքավարի, բայց և բրոնդատիչ ձևով»³⁹:

Պասկևիչի անձնական հակառակորդությունը Աշտարակեցու դեմ չի կարող վճռական գործոն հանդիսանալ այս հարցում:

Օրմանյան սրբազանը նշում է, որ Աշտարակեցու «ասպարեզեն հեռու պահվելուն բուն հեղինակը Պասկևիչի հետ նախարարությունն ալ եղած է»⁴⁰: «Պասկևիչ Նիկողայոսի (կայսրի) անունով, կամ Նիկողայոս Պասկևիչի ձեռքով որոշ ակնկալություններ ներշնչած են Ներսեսին, պարսիկներեն առնչված հայկական գաղտնեքը ինքնավար ձևի մը վերածելու ռուսական հովանավորության ներքև» (Օրմանյան, նույն տեղ, էջ 3779), որից հետո հրաժարվել են: Իբրև գաղտնիքի լուծման բանալի վկայվում է նաև, որ Աշտարակեցին մինչև իր կյանքի վերջը «ձախ ծոցի գրպանում պահում էր մի թուղթ, որից չէր բաժանվում գիշեր և ցերեկ» և սովորություն ուներ կրկնելու հառաջանքով, որ «Պասկևիչը ահա այստեղ է

³⁸ Օրմանյան, նույնը, էջ 3499:

³⁹ Օրմանյան, նույնը, էջ 3587:

⁴⁰ Օրմանյան, նույնը, էջ 3589:

կաշկանդված»⁴¹։ Ոչ Աշտարակեցու կենդանության և ոչ էլ մահվանից հետո, ոչ ոք չի իմացել այդ թղթի իսկական բովանդակությունը։ Մահվան օրը Աշտարակեցու ծոցում չի հայտնաբերվել այդ թուղթը։

Ինչ էլ լինի Աշտարակեցու հեռացման պատճառը կամ մեղքը, մի բան պարզ է, որ հայրենասեր մեծ Աշտարակեցին զոհ էր գնում ռուսական բյուրոկրատական հալա-հալած քաղաքականության, որովհետև, ինչպես նկատում է Օրմանյանը, «Պասկևիչը շատ առջև գացած է հայոց նպաստավոր խոստումներու մեջ... և Ներսեսի և Պասկևիչի միջև համաձայնություն մը անցած էր, ուսկից Պասկևիչ կխուսափեր և Ներսեսը յուր սահմանին մեջ չէր ուզեր, մինչև իսկ տեսակցութենե ալ խույս կուտար»⁴²։

Ներսես Աշտարակեցու հեռացումը բարոյապես ազդում է նաև Եփրեմ կաթողիկոսի վրա։ 80-ամյա կաթողիկոսը մի քանի անգամ պաշտոնապես դիմում է կայսրին՝ խնդրելով նրա վերադարձը Մայր Աթոռ, որպես ապագա կաթողիկոսի, որպեսզի ինքը օծի նրան և աչքերը փակի խաղաղությամբ։ Եփրեմի դիմումները անհետևանք են մնում, մինչև Աշտարակեցու և նրա մամուկագրության վրա սահմանում է «արթուն և գաղտնի հսկողություն»։

Աշտարակեցին էլ իր հերթին արդար բողոքագիրներ էր ուղարկում կայսրին և իրեն ծանոթ ռուս բարձրաստիճան պետական և եկեղեցական անձնավորություններին։ Աշտարակեցուն պատասխանվում էր, որ «արդարությամբ կշարունակվի իրեն հանդես կայսերական բարեհաճությունը, որին նա արժանացել էր քամիցս անգամ», բայց ավելորդ համարելով սրա քննությունը կամ բացատրությունը, հանձնարարվում էր ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նորանոր արդյունքներով պայծառացնել Բեսարաբիայի թեմը։

Հետևյալ Բիշկնուտ, առաջնորդարանի իր առանձնության մեջ, Աշտարակեցին չի հուսահատվում և զբաղվում է նաև Թիֆլիսի իր առաջնորդական գործերով, որովհետև հայրապետական հրամանով չէր ազատվել առաջնորդի իր պարտականություններից, զբաղվում էր նաև Մայր Աթոռի գործերով, և Սինոդն էլ իր հերթին մանրամասն և ընդարձակ տեղեկություններ էր հաղորդում Աշտարակեցուն որպես «ծայրագույն կառավարչի հոգևորական գործոց»։

Աշտարակեցին զբաղվում էր նաև իր նոր թեմի կազմակերպչական գործերով, որի ի-

րավասությունը տարածվում էր Ռուսաստանի ողջ հայ եկեղեցիների, Պետերբուրգի և Մոսկվայի վրա էլ։

«Իբր արքայական Բեսարաբիո անկյունը նետված, Աշտարակեցին երբեք ինքզինքը չստորնացուց և ավելորդ զանգատներով տկարամիտ ողբերու, գծումնության ձևերու, վշտացյալ անգործության և պատշաճից զանցառության ցույցեր չըրավ, այլ զինքն ամեն հակառակութենե բարձր պահեց, յուր արժանապատվությունը պաշտպանեց, յուր գործունեությունը ընդարձակեց և Բեսարաբիո անշուք և լքալ վիճակը նախանձելի դրության վերածեց, յուր անձն ալ միանգամայն պատկանելի ընծայելով։ Մեր համոզմամբ շատ ավելի մեծ է ձախող պատահարներու հանդես յուր պատիվը պահել, քան հաջող պարագաներու մեջ արդյունավոր ըլլալը։ Ներսեսը այդ մեծությունն ալ ունեցավ. ահա թե ինչու ընդհանուր ազգը զայն կուզեր կաթողիկոսական գահին վրա տեսնել»⁴³։

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

1842 թվականի ապրիլի 13-ին ս. Էջմիածնում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովը ապրիլի 17-ին կաթողիկոս էր ընտրում Աշտարակեցուն։

Հովհաննես Կարբեցու մահից անմիջապես հետո «հաջորդին անունն ալ միանգամայն սկսավ կրկնվիլ ամենուն բերնեն, հնդկական թեմերեն մինչև եվրոպական վիճակները, ուր ուրեք որ հայ ժողովուրդը կը գտնվեր, և այդ միանգամայն հայտարարությունը Ներսես Աշտարակեցիի անունը կկրկներ» որպես «Պասկևիչն հալածված, Կարբեցիե անարգված, պետական տեսությամբ հեռացված և իբր արքայական Բեսարաբիո անկյունը նետված»⁴⁴։

Արդարև, երախտագետ հայ ժողովուրդը չի մոռանում երբեք իր անիրավված արքայական, արժանավոր Զավակին, և նրան ընտրում է կաթողիկոս։

Աշտարակեցու ընտրությամբ հայ ժողովրդի սիրտն էր բազմում Լուսավորչի գահի վրա։ «Այնչափ մեծ եղած էր Ներսեսի գործունեության և արդյունավորության ազդած հմայքը, որ Ներսեսի անցյալը, վեհ հոգին և արդյունավոր կյանքը իր ազդեցությունը կունենար, միտքերը կգրավեր և սիրտերը կշարժեր»⁴⁵, գրում է Օրմանյանը սրբաժամը։ Ի վերջո Աշտարակեցու բարոյական մեծու-

⁴¹ Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն և կովկասապա, էջ 356։

⁴² Օրմանյան, նույնը, 3588։

⁴³ Օրմանյան, նույնը, էջ 3766։

⁴⁴ Օրմանյան, նույնը, էջ 3765—3766։

⁴⁵ Նույն տեղ։

թյան, վեհաճանություն, բարձր անճնավորություն, առաքինության, արժանիքների և մեծ արդյունավորության առաջ լուռ էին բոլոր կրքերը:

Աշտարակեցին ներկա չէր Մայր Աթոռում 1843 թվականի ապրիլին գումարված ընտրական ժողովին: Նա Բեսարաբիայում էր:

Կայսրը անմիջապես վավերացնում էր ազգային-եկեղեցական ժողովի արժանավոր այս ընտրությունը, ցանկություն էր հայտնում անձամբ տեսնել և ողջունել նրան Պետերբուրգում և իր ձեռքով հանձնել կաթողիկոսական ընտրության հաստատման հրովարտակը:

Կայսերական հրավերը մայիսին հաղորդվում էր Աշտարակեցուն, «ինչ որ կցուցանե թե գործին կարևորություն տրված էր և Ներսեսի անձն ալ հատուկ ուշադրություն կհրավիրեր»⁴⁶:

Բեսարաբիայի հայ համայնքը մեծ սիրով և երախտագիտությամբ ճանապարհում է իր մեծ առաջնորդին: Աշտարակեցին մատուցում է հրաժեշտի վերջին պատարագը և իր շքախմբով մեկնում է Պետերբուրգ, ուր, սակայն, դժբախտաբար, հիվանդանում է և շուրջ վեց ամիս մնում է Լազարյանների հարկի տակ, պալատական բժիշկների հատուկ հսկողության ներքո՝ վաղելելով նաև կայսրի մասնավոր հոգածությունն ու խնամքը:

1843 թվականի նոյեմբերի 18-ին տեղի է ունենում կայսերական ունկնդրությունը, որից շատ գոհ է մնում կայսրը: Նա տպավորվում է մեծապես Աշտարակեցու բարոյական մեծությունից և խոհականությունից: Ունկնդրությունից հետո կայսրը ներքին գործոց նախարար Պերովսկուն հայտնելով իր մասնավոր գոհունակությունը, ասում է.

«Ես այսօր շատ հաճելի ունկնդրություն ունեցա, շնորհակալ եմ քեզանից ընտրությանը համար: Ծատ ափսոս, որ հառաջագույն թողած ենք եղել այս արժանավոր և վաստակավոր անձին»:

Օրմանյան սրբազանը Աշտարակեցու հանդեպ կայսերական այս բարձր և ճիշտ գնահատանքը համարում է միաժամանակ «անուղղակի մեղադրանք Պասկևիչի բռնած ուղղությանը»⁴⁷:

Կայսերական ունկնդրության ժամանակ Աշտարակեցին «հարկավ հիշած է յուր անձին անհատապես և հայոց ազգին ընդհանրապես Ռուսիո համար կատարած աշխատությունները, հանձն առած գոհողությունները և վկայված հավատարմությունը»⁴⁸:

Կայսերական ունկնդրությունից հետո է Աշտարակեցին հինգ ամիս մնում է Պետերբուրգում, քաղաքավարական այլ այցելություններ է կատարում և մանավանդ գրավում է երկու կարևոր հարցերով, որոնք «պաշտոնական կամ կես պաշտոնական բանակցությանց նյութ եղած ըլլան», այն է. «Ներսեսի վերագրված քաղաքական կյանքը մը սկզբնավորության ծրագիրը և հայոց եկեղեցվո դավանության ուսական կամ օրթոդոքս դավանության հետ համաձայնությունը, թեպետ մեր ձեռքը հասած լավագույն հիշատակներ որոշ և հատակ տեղեկություններ չեն տար»⁴⁹:

Այս երկու կարևոր հարցերի առնչությամբ Աշտարակեցին հանդիպումներ էր ունենում պետական և եկեղեցական պատասխանատու անձնավորությանց հետ, ինչպիսիք էին ներքին գործոց նախարար Պետրովսկին, օտար դավանությանց տեսուչ Սկրեբից, Սինոդի անդամ Սիմաշկա արքեպիսկոպոսը, կայսերական սենեկապետ Մուրավիևը, պալատական նախարար Վոլկոնսկին և ուրիշներ:

Աշտարակեցին մասնավոր մի գրությամբ վարդապետական և պատմական փաստերով Սինոդին է ներկայացնում հայ եկեղեցու դավանությունը, ինչպես նաև Ներսես Շնորհալու և Գրիգոր Տղայի՝ Հունաց Կիոն Հմմանուն կայսրին 1165—1180 թվականներին եկեղեցական միության առթիվ գրաթղթերի ուղերևմ թարգմանությունները, որոնք հրատարակվում են 1847 թվականին: **«Ներսեսի հզոր պաշտպանությունը իսպառ դադրեցուցած է Ռուսաց կողմեն հայերը քաղեղենիկ դարձնելու միտքն ու ջանքերը»**⁵⁰:

1844 թվականի մայիսի կեսերին Աշտարակեցին 11 ամիս Պետերբուրգում մնալուց հետո մեկնում է Մոսկվա, ուր հանդիպումներ է ունենում եկեղեցական, կրթական, թեմական հարցերի շուրջ նշանավոր ազգայինների հետ, հետաքրքրվում է եկեղեցու և ժողովրդի կյանքով, այցելում է Լազարյան ճեմարան, ուր կարևոր փոփոխություններ է մտցնում դասախոսական կազմի մեջ, կատարում է Գաապարյան ծերանոց-անկեյանոցի բացումը և տեսակցություններ է ունենում իր երբեմնի բարեկամ և Կովկասի կառավարչապետ Երմոլովի և միտրոպոլիտ Ֆիլարետի հետ:

Աշտարակեցին իր վերադարձի ճանապարհի վրա ութ ամիս մնում է Քիշնևում, կազդուրվելու և լրիվ առողջանալու համար, և 1845 թվականի ապրիլին այցելելով իր

⁴⁶ Նույնը, էջ 3773:

⁴⁷ Օրմանյան, նույնը, էջ 3775:

⁴⁸ Նույնը, էջ 3776:

⁴⁹ Նույնը, էջ 3778:

⁵⁰ Նույնը, էջ 3782:

անապարհի վրա գտնվող հայաբնակ վայրերը՝ Արիմ, Եվպատոքիա, Սիմֆերուպոլ, Թեոդոսիա, Նոր Նախիջևան, Մոզդուլ, Ստավրուպոլ, Վլադիկովկաս, ղեկտեմբերի 17-ին հաղթական մուտք է գործում Թիֆլիս։ Կառավարչապետ Վորոնցովը ոչինչ էր խնայել մեծաշուք դարձնելու համար իր վաղեմի բարեկամ Աշտարակեցու ժամանումը Թիֆլիս։ Քաղաքը դրդում է համաժողովրդական, խանդավառ ցույցերով, որին մասնակցում են «պաշտոնեություն և ժողովուրդ, հայ և վրացի, ռուս և տաճիկ»։ Աշտարակեցին առաջնորդվում է Վանքի եկեղեցին և ապա կառավարչապետի ապարանքը։ Աշտարակեցին վեց ամիս մնում է Թիֆլիսում։ Այդ քաղաքը եղել էր Աշտարակեցու թեմական, կրթական և հայրենասիրական գործունեության գլխավոր և մեծագույն կենտրոնը, մոտ՝ նրա սրտին։ Կարբեցին իր կաթողիկոսության տարիներին (1832—1843) «դաշնակցեալ ընդ սատանայի», ինչպես վկայում է Աշտարակեցին, իզուր աշխատել էր Թիֆլիսում ջնջել, մոռացնել տալ Աշտարակեցու մեծ գործն ու անմոռաց անունը։ Թեմական, կազմակերպչական, կրթական-տնտեսական այլ գործեր ևս առիպում էին Աշտարակեցուն մնալ Թիֆլիսում։ Հինգ ամիս մնում է նա ալստեղ, «սակայն, ամենևին սիրտը չունեցալ գոնե մի անգամ այցելել յուր փայփայած ուսումնարանը՝ Ներսիսյան վարժարանը. այնքան մեծ էր Վեհի սրտի ցավը»⁵¹։

Կարբեցին և՛ իր առաջնորդության, և՛ իր կաթողիկոսության տարիներին փորձել էր քանդել Ներսիսյան վարժարանը, «ծախել սորա բոլոր անշարժ կայքը»⁵², «իբր գի չըկարենալով Ներսեսի անձը մեջտեղեն վերցնել, կուգեր ջնջել անոր անունը անմահացնող հիշատակը»⁵³։

Աշտարակեցին 1846 թվականի մայիսի 5-ին մեկնում է Թիֆլիսից և 8-ին հասնում Մայր Աթոռ։

1846 թվականի հունիսի 9-ին Կաթողիկե ս. Էջմիածնի համազգային մեծ տոմի օրը արտակարգ ու փառահեղ հանդիսավորությամբ կատարվում է Մայր տաճարում Աշտարակեցու կաթողիկոսական օծման և գահակալության հանդիսությունը, ընտրությունից 3 տարի և 2 ամիս հետո։ Ձեռնադրության հանդիսությունը ներկա են եղել 14 եպիսկոպոս, 50 վարդապետ, 61 քահանա, 50 սարկավագ և ուրարակիր։ Նույն օրը շուրջ 2000 հոգու ճաշ է տրվում։ Վեհաբա-

նում, վանական սեղանատանը, Ղազարապատում սեղաններ են դրվում և ամբողջ օրն ու գիշերը տեղի են ունենում լուսավորություն, հանդիսություններ։

Հոկտեմբերի 27-ին, Գյուտ խաչի տոմին, Աշտարակեցին կատարում է մյուռոնօրինք և եպիսկոպոսական ձեռնադրություններ։

Անցնում են օծման և գահակալության խանդավառ օրերը և Աշտարակեցին «երիտասարդական ժրությամբ», իր հատուկ վճռականությամբ և ձեռներեցությամբ միջամտի է լինում Մայր Աթոռի ներքին ու տնտեսական կյանքի բարեկարգման աշխատանքներին։ Կարբեցու օրով խանգարվել էր վանական-միաբանական կյանքը, վանքը՝ աղքատացել, եկեղեցին՝ կողոպտվել։

Կարբեցու օրով Մայր Աթոռում մեծ չափերի էին հասել նաև ապօրինություններն ու կաշառակերությունները՝ հսկողության բացակայության պատճառով։ Տնտեսապես քայքայվել էր Մայր Աթոռը և բարոյապես՝ թուլացած ու տկարացած։ Սինոդը դարձել էր անվանական և Կարբեցու կամակատարը։

Աշտարակեցու առաջին գործն է լինում վերականգնել կարգ ու կանոնը Մայր Աթոռում, հաստատել վանական կառավարչություն, վերակազմել Սինոդը կարող և նոր անդամներով։

1846 թվականի դեկտեմբերին նորից այցելում է Թիֆլիս՝ վերակազմելու քայքայված առաջնորդական թեմը և Ներսիսյան վարժարանը դնելու իր կոչման և ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների բարձրության վրա։ Աշտարակեցին կազմում է նախ «վերագնության ժողով», դպրոցի համար, և հանցավոր գտնելով առաջնորդ, տեսուչ, ուսուցիչներին, բոլորին հեռացնում է աշխատանքից և կազմում հոգաբարձություն՝ կարող անձերից։ Աշտարակեցու կաթողիկոսության տարիներին և մահավաճող 1849—1857 թվականներին Ներսիսյան վարժարանը բոլորում է իր գոյության և գործունեության ամենափայլուն շրջաններից մեկը, Կարապետ վրդ. Ծանազարյանի և ապա Պետրոս Ծանջյանի տեսչության օրով։ Ներսիսյան դպրոցը իր կրթական-դաստիարակչական փառավոր առաքելությունը կատարում է արևելահայերի մտավոր, հասարակական կյանքի զարգացման մեջ մինչև 1925 թվականը։

1899 թվականի նոյեմբերի 21-ին համազգային մեծ հանդիսությամբ նշվում է Ներսիսյան դպրոցի հիմնադրության 75-ամյա հոբելյանը։

Աշտարակեցին Թիֆլիսի համար նոր առաջնորդ չի նշանակում, «առաջնորդի տե-

⁵¹ Ալ. Գ. Նրիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 436։

⁵² Նունը, էջ 324։

⁵³ Օրմանյան, Գ. հատոր, էջ 3790։

դը ինքը բռնելով մինչև յուր կենաց վախճանը»⁵⁴:

Աշտարակեցին իր կաթողիկոսության տարիներին առավելապես զբաղվում է Մայր Աթոռի տնտեսական ապահովության և ներքին բարեկարգության հարցերով:

Թեև մեծ նվիրատվություններով և ժողովրդական նվերներով տնտեսապես ապահովել էր Մայր Աթոռը, բայց միաբանությանը կոչ էր անում, որ «կարելի չէ հույսներս դնենք ժողովրդի նվերների վրա, այլ սովորեցնեք տնտեսություն, վանքի կալվածքները լավ դրության հասցրեք, անկորուստ ստացեք արդյունքն, ոչ թե անգործ նստելով աչք տնկեցեք ժողովրդի ձեռքին»:

Աշտարակեցին հատուկ ուշադրություն էր դարձնում միաբանության սննդին, որ «հացը և կերակուրը լավ և մաքուր պատրաստվեն», և հաճախ ստուգելու համար ճաշի-ոռակը, Վեհարան էր բերել տալիս միաբանության և աշակերտների առաջ դրված ճաշերը:

Աշտարակեցին վանքի մատաններում և շտեմարաններում էլք ու մուտք, տոմար, չափ ու կշիռ է սահմանում, հավնոց է հաստատում, փոխանակ գյուղացիներից «ձու և հավ մուրալու»: Նորաշեն Ներսիսյան լճում ձկներ է անեցնում վանական կարիքների համար, բազմացնում է վանքի մախիորը և ս. Գայանե վանքի մոտ կառուցում է կանոնավոր գոմանոց, «որ իր տեսակին մեջ կատարյալ հաստատություն մը կրնա սեպվի», շաքարի գործարան է բացում և շերամ հասցնելու մախապատրաստական աշխատանքներ է կատարում: «Ծաքարի և շերամի գործարանները և շատ մը կարգադրություններ իր կյանքին հետ վերջացան, քանի որ պակսեցավ հսկողության արթուն աչքը և անխուճ ձեռքը»⁵⁵:

Աշտարակեցին նույնիսկ մտածում է՝ մի մասնավոր դրամատուն բացել «ողորմելի ժողովրդին թեթև տոկոսով փոխառություն տալու» համար:

Աշտարակեցին իր անմիջական հսկողության ներքև խիստ վերահսկողություն է հաստատում Մայր Աթոռի ելևմուտքի վրա: Հերիք չէր միայն կազմակերպումն ու շատացումը նյութական միջոցների, այլ նաև անհրաժեշտ էր բոլոր զեղծումների և չարաշահությանց ճանապարհների փակումը: Աշտարակեցին «թեպետ մեծամեծ ձեռնարկներով զբաղված և մեծագումար դրամներ գործածած, ինքզինքը մաքուր և զերծ կզգար ամեն զեղծումե, և այս էր որ զինքը կբաշա-

լերեր աներկյուղ կերպով զեղծարարներու դեմ վարվելու»⁵⁶:

Մայր Աթոռում Աշտարակեցու մեծագործությունների շարքում պետք է հիշել նաև իր անունը կրող լիճն և անտառը, որոնք տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող ձեռնարկներ էին:

Իր հայրապետության օրով Աշտարակեցին պաշտոնական դիմումներով աշխատում է նաև վերաբնակության եմթարկել նորահաստատ Պոլոժենիայի 32, 71, 89 և 91 հողվածները՝ դրանք անհամապատասխան գտնելով հայ եկեղեցու կարգ ու կանոնին և վանական-միաբանական ոգուն: Աշտարակեցին կազմում է նույնիսկ հայ եկեղեցու կանոնների լույսի տակ «իւր ձեռօք մի կանոնադրություն» հայ եկեղեցու համար, և կատարության չներկայացրած մտածում է եմթարկել «հմուտ եկեղեցականներն և աշխարհականներն կազմված հանձնաժողովի մը» քննության:

Աշտարակեցու մահը, սակայն, Թիֆլիսում անկատար է թողնում բազում այլ ձեռնարկների կատարումը:

1857 թվականի փետրվարի 13-ին, չորեքշաբթի, 87 տարեկան հասակում, Թիֆլիսում, կես գիշերին, իր գրասեղանի առաջ, գրիչը ձեռքին, կաթողիկոսական իրավունքների մասին ներքին գործոց նախարարին պաշտոնական մի նամակ գրելիս, մահանում է մեծ Աշտարակեցին: Նրա մարմինը մեծ հանդիսությամբ փոխադրվում է Մայր Աթոռ:

Փետրվարի 27-ին ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում կատարվում է մեծանուն և հայրենասեր Հայրապետի վերջին օծումը:

Աշտարակեցին թաղվում է Մայր տաճարի զանգակատան հարավային կողմում, Դանիել կաթողիկոսի շիրմի մոտ: 1907 թվականին Աշտարակեցու շիրմի կողքին է թաղվում «հայրենեաց վշտին նուագող» մեծ Խրիսյանը:

Աշտարակեցու կյանքին և գործունեությանը նվիրված սույն ակնարկը փակում ենք Օրմանյան սրբազանի գնահատությամբ:

«Ներսես մեծ ազգասեր մը հայտնված էր, իր ժամանակին ամենամեծ ազգային դեմքը, մեծ շինարար մը հանդիսացած էր ելևմուտագետ հանձնարով, անխուճ աշխատանքով. մեծ հառաջդիմական մը ճանչված էր դաստիարակության, կրթության և ուսմանց և գիտությանց համար ցուցուցած ջանքով և նշանակալի արդյունքով. մեծ բարեկարգիչ մը եղած էր զեղծումներու և անկարգություններու դեմ անաչառ պայքարով և ամեն

⁵⁴ Երիցյան, Պատմություն 75-ամեայ..., էջ 436:

⁵⁵ Օրմանյան, նույնը, էջ 3850:

⁵⁶ Նույնը, էջ 3852:

կողմ կարգ ու կանոնի համար գործածած
նիգերով...»⁵⁷:

Վեհափառ Հայրապետը Աշտարակեցու
ծննդյան 200-ամյակի առթիվ գրած իր գե-
ղեցիկ և բովանդակալից կոնդակում գրում
էր.

⁵⁷ Նույնը, էջ 3765:

«Հերոսական մաքառումներու այդ դարա-
շրջանի սեմին, մեր առջև կբարձրանա պայ-
ծառ ու հզոր իմացականությունը Հայրապե-
տի մը, որ գիտցավ ս. Էջմիածնի ոգեկան
կատարներուն հասնել և այդ բարձունքեն
լուսավորել հոգևոր-ազգային վերածննդի
ճամփան, առաջնորդելով իր ժողովուրդը
այդ լույսով»:

